

Шевченко С. М.,

*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки НАПН України,*

shevchenko_s_n@ukr.net

ORCID ID iD: 0000-0002-0432-8893

ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ТА ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В 1990–2009 РОКАХ

Анотація. У статті здійснено аналіз формування змісту та законодавчих основ загальної середньої освіти у процесі національно-патріотичного виховання школярів. Акцентовано необхідність посилення уваги до проблем національно-патріотичного виховання, зокрема, виховання патріотизму як базової якості особистості. Доведено, що виховання учнів повинно здійснюватися на законодавчій основі у процесі усього періоду навчання у закладах середньої освіти та позашкільних різносторонніх заходів на засадах національних, загальнолюдських цінностей і морально-естетичних ідеалів гуманістичного світогляду.

Ключові слова: зміст загальної і середньої освіти, навчальні програми, зміст загальноосвітніх предметів, матеріали та методичні рекомендації, національно-патріотичне виховання, культура та історія України.

Abstract. The article analyzes the formation of the content and legislative foundations of general secondary education in the process of national-patriotic education of schoolchildren. The need to increase attention to the problems of national-patriotic education is emphasized, in particular, the education of patriotism as a basic quality of the personality. It is proved that the education of students should be carried out on a legislative basis throughout the entire period of study in secondary education institutions and out-of-school multifaceted activities on the basis of national, universal values and moral and aesthetic ideals of the humanistic worldview.

Keywords: content of general and secondary education, curricula, content of general education subjects, materials and methodological recommendations, national-patriotic education, culture and history of Ukraine.

Патріотичне виховання у школі – це важливий компонент формування змісту на законодавчих основах шкільної освіти – громадянської свідомості, любові до Батьківщини та відповідальності перед суспільством. У період з 1990 по 2009 роки національно-патріотичне виховання в Україні зазнало значної трансформації, відображаючи прагнення до формування національної ідентичності та громадської свідомості серед молоді. У цей час були розроблені та впроваджені документи, що регламентували патріотичне виховання, де дієвим засобом відбувалося практично реформування освітньої галузі загалом та шкільної освіти та частково стала наявністю міцної законодавчої бази. Її склали

Конституція України, закони України, укази й розпорядження Президентів України, нормативно-правові документи з питань освіти, розпорядження Міністерства освіти і науки України, місцевих органів державної влади.

Вагомим здобутком цього періоду в загальній середній освіті стали такі нормативно-правові документи, як: Концепція середньої загальноосвітньої школи України, 1991; Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), 1993; Концепція державного стандарту загальної середньої освіти в Україні, 1996; Закон України «Про загальну середню освіту», 1999; Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа), 2001; Національна доктрина розвитку освіти, 2002; Концепція профільного навчання в старшій школі, 2003, 2009 та ін. Визначальні вектори для подальших змін у змісті освіти задекларувала Національна доктрина розвитку освіти. У доктрині було окреслено стратегію й основні напрями розвитку освіти в Україні в першій чверті ХХІ ст. Провідними в освіті та її змісті проголошено передусім гуманістичний і національний принципи («Стратегія мовної освіти»). Стратегічними цілями «Національної доктрини...» було визначено гуманізацію і гуманітаризацію навчального процесу, виховання школярів на засадах національних, загальнолюдських цінностей і морально-естетичних ідеалів гуманістичного світогляду. В документі зазначалось, що освіта – це галузь, яка утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями. Національна доктрина мала забезпечити перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти.

Історико-джерелознавче пізнання документів (закони, програми, стратегії, концепції, аналітичні матеріали) свідчать, що впродовж періоду з 1991 по 2009 роки в Україні динамічно розробляли новий зміст загальної середньої освіти на засадах демократичних, загальнолюдських і національних цінностей, стандартизації як чинника освітньої якості та збереження єдиного освітнього простору. Провідну роль у цьому процесі відіграли вчені НАПН України та її наукових установ. Ученими було підготовлено ряд документів, концепцій та інших освітянських аналітичних матеріалів. Так, *Концепція національного виховання (2009)*, яка визначала основні напрями та принципи формування національної свідомості та *Державні програми та методичні рекомендації*, які надавали практичні поради для освітян щодо реалізації патріотичного виховання в навчальному процесі містили інформацію про кардинальні зміни в змісті загальної середньої освіти: від проголошення нових принципів його конструювання (національний, демократичний, гуманістичний, диференціації та індивідуалізації, гуманітаризації, дитино центричний, науковий, стандартизації, наступності, варіативності та ін).

У 1990-ті по 2009-й роки загальними тенденціями оновлення *шкільної освіти* стали демократизація і деполітизація її змісту, насичення національним компонентом, розробка проектів державних стандартів у шкільній освіті зокрема історичній галузі, впровадження компетентнісного підходу до побудови її змісту, гуманітаризація, реалізація ідей варіативності тощо; засвідчено відбиття у змісті шкільної історичної освіти результатів переосмислення історичного минулого України і світу. Важливим напрямом діяльності державних органів, наукових, освітніх установ стосовно реалізації політики України у галузі шкільної історичної освіти була їх робота щодо оновлення змісту шкільних навчальних програм з історії та його відображення у шкільних підручниках і посібниках.

Одними з головних напрямів оновлення змісту загальної і середньої освіти було: широке відображення національної історії, духовної та матеріальної культури, мистецтва в органічній єдності із світовою історією, культурою, здобутками людської цивілізації. Ними виявилось те, що в шкільному курсі історії України по-новому почали розглядатись питання, які стосувались Київської Русі, Визвольної війни українського народу середини XVII ст., відродження його національної свідомості у XIX ст., подій Української революції 1917–1921 рр., періоду непу, ін. Вперше при викладанні цього курсу були оприлюднені матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, невідомі сторінки Другої світової війни, післявоєнного періоду тощо. Дещо в меншій мірі зміни торкнулися шкільного курсу всесвітньої історії. Та все ж певної корекції зазнали такі теми, як «Зародження капіталістичних відносин в Англії», «Великі географічні відкриття», «Завершення формування індустріального суспільства у провідних країнах світу наприкінці XIX – на початку XX ст.», «Друга світова війна», «Світ після Другої світової війни», «Країни Східної Європи» ін.

Невід’ємним складником трансформаційних процесів сучасної України виступало оновлення освітньої галузі, у тому числі оптимізація змісту й викладання курсів історії у школі.

Серед напрямів оновлення змісту загальної і середньої освіти визначено: встановлення більш раціонального співвідношення часу на вивчення соціально-гуманітарних, природничо-математичних, мовних, художньо-естетичних предметів, на трудове і фізичне виховання; визначення оптимального поєднання класичної спадщини і сучасних досягнень відповідної науки в змісті окремих навчальних предметів; відображення в змісті освіти інтегративних процесів, які відбуваються в сучасній науці та виробництві, запровадження ряду інтегративних курсів з метою формування цілісної наукової картини розвитку природи і суспільства і усунення навчального перевантаження учнів; узагальнення, систематизація і генералізація знань на основі фундаментальних

наукових ідей, теорій, законів, принципів, наукових картин світу; врахування, інтересів учнів та їхніх індивідуальних особливостей, орієнтація змісту на розвиток здібностей та емоційно-ціннісних ставлень учнів, їх наукового світогляду та творчого мислення; посилення гуманістичного, політехнічного і екологічного спрямування змісту освіти, дієвості засвоюваних учнями знань; забезпечення варіативності навчальних планів і програм з метою врахування як регіональних і національних особливостей, так і відмінностей в інтелектуальній, емоційній, моральній сферах учнів у темпах і рівнях психічного розвитку дітей.

Конструювання змісту загальної середньої освіти в 1990-х рр. вимагало його стандартизації, що означало створення системи основних показників, які є складовими державної норми освіченості. Освітні стандарти відтворюють елементи відповідної системи знань і способів діяльності, якими має оволодіти учень у процесі навчання предмета [1, с. 8]. Саме тому Державний стандарт містив базовий навчальний план середньої школи (розподіл навчального часу між освітніми галузями). Він визначав зміст навчання і співвідношення навчальних предметів за роками навчання, тривалість їхнього вивчення, тижневе навантаження учнів на різних ступенях навчання та його структуру (державний компонент як інваріантна частина базового плану і регіональний та шкільний компоненти як варіативна його частина; додаткові години на окремі освітні галузі, індивідуальні та групові заняття; курси за вибором, факультативні заняття тощо).

Відомо, що інваріативна складова змісту цього плану була спільною для всіх загальноосвітніх закладів України і, таким чином, визначала її загальнодержавний компонент. Варіативну складову формував сам навчальний заклад на основі власних можливостей та інтересів і побажань батьків та учнів. Зазначимо, що інваріативна складова виходила із вимог державного стандарту, який розроблявся Міністерством освіти і науки України, Академією педагогічних наук України і затверджувався Кабінетом Міністрів України. Відзначимо і те, що в Україні перші спроби розроблення Державного стандарту загальної середньої освіти були здійснено в 1994 р. [1, с. 6] та в 1996 р. Міністерством освіти України було засновано науково-координаційну раду, результатом якої стало створення концепції Державного стандарту загальної середньої освіти. Також, нам, у процесі дослідження стало відомо, що Міністерство народної освіти України в 1991 р. офіційно звернулося до науково-методичної лабораторії КДПІ ім. М. П. Драгоманова

з метою поглиблення знань учнів з історії України в листопаді та підготувати матеріали та методичні рекомендації щодо використання навчальних телепередач з історії України у 1991/1992 н. р. на друге півріччя відповідно до розробленого календарно-тематичного плану [2, с. 2; 12–27]. Так,

за офіційним клопотанням вищих органів освіти з'явилися телепередачі, які транслювалися по п'ятницях, починаючи з 17 січня по 22 травня 1992 р. для учнів 8 класу (3-й урок, початок о 10.35) та з 24 січня по 15 травня 1992 року для учнів 9 класу (4-й урок, початок о 11.40).

Розглянемо:

Календарно-тематичний план телепередач який мав такий вигляд

(табл.1)

№ з/п	Дата	Тема	Клас
1.	17.01.	Побут і звичаї українського народу у XVI – першій половині XVII ст.	8 клас
2.	07.02	З історії книгодрукування на Україні.	8 клас
3	06.03	Опришківський рух. Олекса Довбуш.	8 клас
4	13.03	Києво-Могилянська академія. Її заснування та значення.	8 клас
5	22.05	Г. С. Сковорода – видатний український просвітитель, учений і поет XVIII ст.	8–9 клас

(табл.2)

№ з/п	Дата	Тема	Клас
1.	24.01.	Декабристи на Україні.	9 клас
2.	31.01	Устим Кармалюк – гнів і гордість України.	9 клас
3	14.02	Кирило-Мефодіївське товариство.	9 клас
4	28.02	Музика на Україні у першій половині XIX ст. (С. С. ГулакАртемівський).	9 клас
5	15.05	Розвиток живопису на Україні у другій половині XIX ст.	9 клас

Упродовж 90-х років транслювання телепередач здійснювалось для всіх класів (5–11 кл.) загальноосвітніх шкіл України. Це полегшувало роботу для вчителів історії та організацію навчальної діяльності в усіх школах. Крім того, окремо значний вплив на формування змісту шкільної історії та привернення уваги до окремих подій, фактів, осіб, а також відтворення історичної пам'яті в українському суспільстві на початку XXI ст. мали укази та розпорядження президентів України Л. Кравчука (1991–1994 рр.), Л. Кучми (1994–2004 рр.) та В. Ющенка (2004–2010 рр.); постанови Кабінету Міністрів України; накази та рекомендаційні листи Міністерства освіти і науки України, інші документи. Одними з них були матеріали з періодичних видань «Голос України», «Офіційний вісник України», «Урядовий кур'єр» за 1993–2009 роки з яких було зібрано перелік указів та розпоряджень президентів України щодо відзначення знаменних подій та вшанування імен визначних осіб з історії України за цей період. Відбувалося активне інтегрування патріотичних елементів у зміст таких загальноосвітніх предметів:

- **історія та література**, де робився акцент на вивченні подій та постатей, що формували українську державність та відображали національні цінності;

- **математика та природничі науки**, де використовували приклади з історії та культури України для ілюстрації математичних задач або природничих явищ;
- **мистецтво та музика**, де діти знайомилися з українськими народними піснями, танцями, орнаментами та іншими елементами національної культури.
- Національно-патріотичне виховання у змісті навчальних дисциплін та виховній роботі у всіх класах – від початкової школи до старших класів через конкретні предмети:
 - початковій школі(1–4 класи):
- **українська мова та читання** – через тексти про рідний край, родину, традиції, народні казки;
- **Я і Україна (до 2004 року) / природознавство і громадянська освіта** - знання про державні символи, історію та географію України;
- **музика, образотворче мистецтво** – знайомство з народними піснями, орнаментами, обрядами;
 - середній школі (5–9 класи):
- **історія України** – вивчення героїчних сторінок боротьби за незалежність, козацтва, визвольного руху;
- **література** – твори про любов до Батьківщини, моральні цінності, долю народу;
- **географія України** - знання про природні багатства, регіони, народи України;
- **основи здоров'я/етика** – формування особистої відповідальності перед суспільством, поняття громадянства;
 - старшій школі (10–11 класи):
- **правознавство** - поняття про права і обов'язків громадянина, роль держави;
- **історія України (поглиблений курс)**: глибше вивчення боротьби за незалежність, національної ідентичності;
- **фізична культура та захист Вітчизни (для хлопців)** – початки військово-патріотичного виховання.

У виховній роботі, де школа – це життєвий простір дитини; тут вона не просто готується до життя, а живе. Тому виховна робота планується так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проектувальника життя, гармонізації та гуманізації стосунків між учнями і педагогами, школою і родиною, керуючись ідеями самоцінності дитинства, демократичного діалогу між поколіннями. І в цьому важливу роль відіграє позакласна робота. Її мета полягає у задоволенні інтересів і запитів дітей, розвитку їх творчого потенціалу, нахилів і здібностей у різних сферах діяльності та спілкування. Домінуюча роль в її організації належить класному керівнику, який є передусім організатором позакласних виховних заходів. Саме на вчителя покладається велична місія навчання, розвитку і, що найважливіше, виховання дітей. Встановлено, що у

шкільній та позашкільній освіті застосовувалися такі методи і форми роботи, як **інтерактивні методи навчання:**

- дискусії, дебати на теми історії, культури, героїзму українців;
- *проектна діяльність* (учні створюють презентації, відео, буклети про історичні події, видатних діячів, національні символи);
- *рольові ігри* (моделювання ситуацій, наприклад, засідання Ради оборони, участь у волонтерській діяльності);
- *проведення творчих конкурсів* (роботи на патріотичну тематику: «Я люблю Україну», «Кращий знавець історії України», «Мова – душа народу», «Моя рідна пісня», «Шануймо традиції предків» «Ніхто не забутий, ніщо не забуто», «Пам'ятаємо про жертви Голодомору», «Пам'ятай про подвиг, шануй ветерана»);
- *відвідування гуртків та секцій* (вивчення історії, культури та традицій України).

Серед виховних заходів основні такі:

- *меморіально-пам'ятні лінійки*, години пам'яті, присвячені визначним подіям (День захисника України, День Соборності, День незалежності України, День Конституції України тощо).

Зустрічі з ветеранами, військовими, волонтерами:

- участь у патріотичних акціях («Лист пораненому солдату», «Жовто-блакитна стрічка»).

Навчальні - екскурсії та поїздки:

- *культурно-просвітницькі* – відвідування музеїв, меморіалів, історичних місць, садиб; екскурсії до військових частин, участь у військово-патріотичних таборах.

Із засобами використання мистецтва:

- конкурси малюнків, віршів, пісень на патріотичну тематику; проведення театралізованих вистав, присвячених історичним подіям або народним традиціям; проведення фестивалів патріотичної пісні.

Інформаційно-цифрові ресурси:

- використання відео, фільмів, віртуальних музеїв; інтернет-уроки та онлайн-зустрічі з відомими діячами, істориками.

Співпраця з громадськими організаціями:

- залучення до волонтерських рухів, благодійних проєктів;
- спільні заходи з молодіжними патріотичними організаціями.

Названі методи і форми роботи, різні виховні заходи відповідно до навчально виховного процесу загальної середньої освіти активно впроваджувалися ученими, освітянами та науковцями НАПН України на законодавчому рівні. У 1999 році було продовжено, оновлення змісту загальної та середньої освіти: з прийняттям Закону України «Про загальну середню

освіту», а також Постанови Кабінету Міністрів України «Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання» (2000), які передбачали розроблення Державних стандартів базової та повної загальної освіти до 2003 р., активізувалася робота над Державним стандартом історичної освіти [6]. Саме тому впродовж цього періоду у педагогічній та історичній науках відбувалися істотні зміни, що знайшли своє відображення в офіційному визнанні педагогічною громадськістю необхідності перегляду парадигми філософії освіти, що і зумовило прийняття Кабінетом Міністрів України 14 січня 2004 р. постанови «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти». Документ чітко визначав структурні компоненти освітньої галузі «Суспільствознавство» – історія рідного краю, історія України, всесвітня історія, право, мораль, економіка, філософія, громадянська освіта» [5, с. 19]. Загальною основою Стандарту стало забезпечення в процесі конструювання змісту шкільної суспільствознавчої, історичної освіти балансу політичних, культурних, етно соціальних та інших цінностей за умови домінування загальнолюдських [4, с. 9]. Таким чином, зміни в політичному та громадському житті українського суспільства актуалізують питання національно-патріотичного виховання дітей та молоді, яке вперше за роки незалежності України розглядається як головний чинник збереження національної безпеки та єдності. Патріотизм стає індикатором, маркером духовного оздоровлення народу, передбачає трансформацію громадянської свідомості, пробуджує національну самосвідомість й ґрунтується на моральній основі. Адже «національне – це надягти вишиту сорочку чи розмовляти українською мовою; обвішати стіни своєї хати рушниками. Національне – це українська пісня, Дніпро, левада, лелека на клуні, барвистий український одяг тощо. Націоналістичне – це дати відсіч шовіністові-колонізаторові, це публічно постати проти русифікації, це повсякчас обстоювати своє, українське, національне, це активно популяризувати історію, культуру України, її етнос, психологію національного характеру тощо; вести агітацію і пропаганду на захист України повсюдно й повсякчасно» [8, с. 210]. Як зазначають дослідники: «тисячу років тому Конфуцій закликав: «Уперед – до пращурів!» У наш час ці слова набули нового, сучасного смислу. Тому проблеми національно-патріотичного виховання мають розглядатися не лише з позицій сьогодення, й у контексті педагогічної спадщини минулого» [9, с. 196]. За словами В.О. Сухомлинського – серед характерних ознак патріотизму визначалися такі якості і риси, які ми повинні формувати у дітей:

- розуміння і сприйняття української ідеї;
- сприяння розбудові державної незалежності;
- засвоєння національних цінностей: української культури, мови;

– прищеплення шанобливого ставлення до історичної пам'яті [7].

Тому оновлення змісту загальної і середньої освіти України у 1990-2009 роках набуло формування творчого і водночас ціннісно-смыслового ставлення людини до дійсності, розвитку її творчої унікальності, зокрема у вивченні своєї мови, культури та цінностей, що проглядається безпосередньо в українських учених-інтелектуалах минулого та сьогодення; конкретизації, національно-патріотичного виховання, яке реалізовувалося у всіх класах через навчальні програми з основних предметів та позашкільну виховну роботу. Отже, цей період став основним фундаментом у змісті загальної та середньої освіти для подальшого розвитку національно-патріотичного виховання в Україні, сприяючи формуванню свідомих громадян, які цінують свою культуру та історію України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К. Державний стандарт шкільної історичної освіти: в пошуках оптимального варіанту // Історія в школах України. 2003. № 2. С. 6–8.
2. Короткий зміст та методичні рекомендації щодо використання навчальних телепередач з історії України на 1991/92 н. р. (II півріччя) // Інформ. зб. Міністерства народної освіти Української РСР. 1991. № 23. С. 12–27.
3. Кульчицький С. Державний стандарт освіти й вимоги до нового покоління підручників з історії // Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : зб. наук. ст. К. : Генеза, 2000. С. 227–232.
4. Пометун О. Сучасні цілі та завдання шкільної історичної освіти в Україні // Історія України. 2006. № 19. С. 8–13.
5. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. 2004. № 1–2. С. 19.
6. Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 липня 2000 р. № 1717 / Офіційний вісник України. 2000. Груд. № 47. С. 4–5.
7. Сухомлинський В.О. 24 серпня – день незалежності України. 24.08.2020. <https://opal.kr.ua/24-серпня-день-незалежності-україни/>
8. Шевченко С.М. Патріотизм як індикатор духовного оздоровлення народу та вихованні молодого покоління. Future of Work: Technological, Generational and Social Shifts: Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Internet Conference, May 1-2, 2025. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, p. 210-211. <http://www.wayscience.com/konferentsiya-4-1-2-travnnya-2025/> <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745311/>
9. Шевченко С.М. Проблеми національно-патріотичного виховання у контексті педагогічної спадщини Г. Ващенко. Recent Trends in Science: Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Internet Conference, May 8-9, 2025. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, p. 196-197. <http://www.wayscience.com/umovi-publikatsiyi-tez-dopovidy/> <http://www.wayscience.com>
10. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745368/>